

Úvod

Pojem Východní otázka

se poprvé objevuje v diplomatické terminologii v roce 1822, v průběhu řeckého povstání. Již dříve se sice občas v souvislosti s problematikou osmanské říše a jejího území v jihovýchodní Evropě a v Levantě hovořilo o „otázce“, nicméně v té době ještě nepředstavovala složitá problematika vztahů mezi mocnou říší půlměsíce, křesťanskými mocnostmi a křesťanskými národy osmanského impéria pravou otázku.

Časové vymezení a obsah pojmu Východní otázka

V souvislosti s územním rozsahem, časovým vymezením a historickým obsahem Východní otázky nicméně mezi badateli, jež se zabývali a zabývají touto problematikou, nepanuje jednotna. Pravděpodobně nejméně sporů vyvolává územní rámec tohoto pojmu. V podstatě se vždy jednalo o evropskou část osmanské říše s občasnými přesahy do Levanty a severní Afriky. Vždy však také šlo o problematiku dalšího setrvání říše v Evropě, resp. o další bytí či nebytí osmanského impéria vůbec. Již z této definice je zřejmé, že takto mohla být otázka kladena až v dobách hlubokého úpadku říše, což také vymezuje časový rámec celé problematiky Východní otázky.

Historie takto vymezené Východní otázky tedy začíná sociální a politickou krizí v osmanské říši na konci 17. století a končí prakticky až se závěrem první světové války. Tato časová linka je však, jak zřejmo, také poměrně dlouhá. V jejím rámci je pro nutno vydělit jisté etapy: O 18. století tak lze hovořit jako o jakési „prehistorii“ Východní otázky. K jejímu skutečnému politickému rozvoji dochází až od počátku 19. století v souvislosti s krizí v balkánských oblastech říše, která se projevuje jako národně osvobozenecký boj balkánských národů, snaha o národní afirmaci netureckých národností říše (nejen na Balkáně, ale také v severní Africe a Levantě) a úsilí o vytváření nových, zpočátku autonomních, později zcela samostatných národních států. Národně osvobozenecké snahy netureckých národů, jež vnitřně oslabovaly osmanské impérium, ovšem vyvolávaly také u evropských velmocí snahu uchvátit dědictví po „*umírajícím muži na Bosporu*“, zejména však oblasti ležící na významných geostrategických polohách jak v evropské části osmanské říše, tak v Levantě a severní Africe.

Východní otázka, formulovaná jako problém dalšího bytí či nebytí osmanské říše, má tedy dvě komponenty: národně osvobozenický boj netureckých národů říše, a územní pretenze na turecké dědictví ze strany evropských velmocí.

Pokud jde o balkánské národy, pak otázka jejich národně osvobozenecké ideologie zrála v myslích jejich intelektuální elity až v poslední třetině 18. století. Předtím nic

takového nebylo možné, neboť v podstatě až do 19. století nebyly křesťanské národy osmanské říše nijak konstituovány. Prakticky – politicky – se ale tato otázka plně projevila teprve v národních revolucích, probíhajících s různou intenzitou a úspěchem od počátku 19. století až do balkánských válek na počátku druhého desetiletí století dvacátého.

Územní pretenze na osmanské území evropské křesťanské velmoci také nemohly otevřeně projevit dříve než v 18. století. Projekty na zničení osmanské říše a dělbu jejího území se sice v utopických představách evropských vladařů či jejich ideologů objevovaly již od konce 15. století, byly ovšem, vzhledem k tehdejší naprosté osmanské vojenské převaze jak na souši, tak na moři, prakticky až do počátku 17. století zcela nereálné. Během 17. století došlo mezi osmanskou říší a křesťanskými státy, které s ní přicházely do styku, k jisté vojenské rovnováze, jež se tu nachylovala na stranu křesťanských států, tu naopak na stranu říše půlměsíce. Tuto rovnováhu narušila ve prospěch křesťanských států až Velká vídeňská válka v letech 1683–1699. Od konce 17. století začíná křesťanská Evropa, resp. habsburská monarchie, na jejichž bedrech do té doby ležela tíže zápasů se sultánovým impériem v první řadě, a vycházející východní velmoc – Rusko, osmanskou říši vojensky převyšovat, přesto však převaha křesťanských mocností nebyla taková, aby mohly být otevřeně vyslovovány myšlenky na „vytlačení Turka z Evropy“.

Teprve ve druhé polovině 18. století, resp. od nástupu Kateřiny II. na ruský trůn a Josefa II. na trůn habsburský, dostávají projekty na vytěsnění osmanské říše z Evropy a na dělbu jejího evropského území reálnější a také proveditelnou podobu. S upevněním ruské moci v severním Černomoří se pro Rusko stává životně důležitou možnost svobodné plavby po Černém moři a zejména pak možnost volné plavby Bosporem a Dardanelami do „teplých moří“. Protiváhu této ruské snaze pak činí rakouská snaha ovládnout co největší balkánské území a neponechat evropskou část osmanské říše cele pod vlivem sílicího Ruska. V osmdesátých letech 18. století, když Kateřina II. a Josef II. vytvářejí svůj „řecký projekt“ na dělbu Turecka, se do „tureckých záležitostí“ začíná zapojovat také Velká Británie. Ta od poloviny 17. do poloviny 18. století porazila své největší protivníky na Atlantiku (Holandsko a Francii). K tomu, aby se aktivněji začala zabývat Mediteránem a tamními poměry, nicméně přiměla britskou politiku až skutečnost, že v 70. letech 18. století ztratila třináct svých severoamerických kolonií, jež vyhlásily nezávislost a položily tak základ USA. Francouzská revoluce a válka proti Francii tyto britské aktivity ještě posílily, zejména po Napoleonově dobrodružném tažení do Egypta v roce 1798. Velká Británie tak, s cílem zamezit posilování ruské a francouzské přítomnosti ve Středomoří, začíná pracovat na strategii obrany a udržování Turecka, jež bude v její politice silně přítomna prakticky až do 80. let 19. století.

Tak se tedy, teprve od druhé poloviny 18. století, či spíše od její poslední čtvrtiny, začíná otázka dalšího bytí či nebytí osmanské říše na Balkáně a v Levantě, což je podstatou Východní otázky, skutečně a naléhavě pokládat ze dvou stran: jednak ze strany národ-

ně revolučních ideologií netureckých národů uvnitř samotné osmanské říše, jednak ze strany některých velmocí. Jako „přípravnou fázi“ Východní otázky bychom tedy mohli označit období od druhého obléhání Vídně osmanskou armádou v roce 1683 do rusko-tureckého míru uzavřeného v roce 1774, od této doby pak trvá období jejího skutečného rozvoje.

Během řešení Východní otázky se až do první světové války obě její komponenty – velmocenský střet o „turecké dědictví“ a úsilí netureckých národů říše o svoji národní afirmaci velice úzce a mnohdy také neobyčejně spleťtí proplétají a vzájemně ovlivňují, což činí z této otázky v podstatě nejsložitější problém evropské historie konce 18. až počátku 20. století.

Jistou komponentu vývoje Východní otázky představuje také snaha řekněme liberální či progresivní části osmanské společnosti reformovat a reformami posílit svůj upadající stát. Tento prvek se projevoval – nejprve u osvícených sultánů, později zejména v prostředí vznikající turecké buržoazie (mladoturecké hnutí) – především snahou o „pozápadnění“ říše, v národnostním smyslu pak, to ale až od konce 19. století, úsilím posilovat (v podstatě vytvořit) tureckou národní identitu říše. Myšlenka, že pouze reformované a „pozápadněné“ Turecko může přežít, nebyla utopií a byla v zásadě správná. Skrývala však v sobě neobvyklý paradox: přibližování se evropskému Západu s sebou neslo postupný rozpad říše na jednotlivé národní státy... Jedním ze základních výdobytků občanské buržoazní společnosti 19. století bylo národní vědomí, hnutí za národní obrození, a tam, kde to bylo zapotřebí, také za sjednocení a vytváření suverénních národních států. Za tento cíl na konci celého období Východní otázky bojovala také turecká buržoazie, ale ještě dříve, úporněji a nekompromisněji, i neturecké národy osmanské říše, zejména pak křesťanské národy Balkánu: Řekové, Srbové, Rumuni, Bulhaři... Komponenta nacionalismu a jeho expanzivních snah, stojících za touhou vybudovat velké národní státy, do Východní otázky v druhé polovině 19. století a na počátku 20. století vnesla nový obsah. Tím se Východní otázka dodatečně zkomplikovala: velmoci bojovaly proti Turecku ale také mezi sebou o získání jeho území; balkánské národy povstávaly nejprve proti osmanskému panství, poté proti úsilí velmocí podrobit je své kontrole a konečně i jeden proti druhému, aby po vyhnání Turků zaujaly co největší území a co nejvýhodnější pozici na „svém“ poloostrově...

Konstanty Východní otázky

Jak v osvobozeneckém hnutí netureckých národů osmanské říše, tak ve velmocenské politice vůči Turecku lze, přes mnohdy až překvapující chaotičnost, vysledovat jisté konstanty.

U **osvobozeneckých hnutí** jde vlastně o permanentní boj proti zastaralému a upadajícímu typu feudálně-absolutistického systému, založenému na teokratických principech islámského náboženského práva, v jehož rámci lze vydělit dvě tendence: jednak úsilí směřující k likvidaci impéria a vytvoření samostatných národních států, jinými slovy národní revoluci, jednak snahu o likvidaci osmanského feudálního systému a jeho záměnu novým, buržoazním politickým systémem, tedy vlastně typický projev sociálně-politické občanské revoluce, jež měla svůj předobraz ve Francii v letech 1789–1799. Základním trvalým prvkem národně osvobozeneckých hnutí netureckých národů osmanské říše je tedy, zjednodušeně řečeno, národní a sociální (buržoazní) revoluce.

V **politice velmocí** vyděluje srbský badatel Čedomir Popov následující konstanty:

Rusko je až na malé výjimky stálým nepřitelem Turecka a podněcovatelem jeho rozdělení. Činí tak s cílem získat část balkánských území a hlavně otevřít si přístup do Středomoří, ať již přímo, ovládnutím úžin, či prostřednictvím osvobozených křesťanských národů, jež se snaží podřídit svému vlivu, resp. své hegemonii.

Velká Británie byla až do 90. let 19. století zásadním nepřitelem těchto ruských tendencí a díky tomu tedy také hlavním „ochráncem“ integrity turecké říše. Z těchto principů Británie ustupuje během celé doby řešení Východní otázky jen velmi zřídka, a to tehdy, pokud nemůže svým vlivem zamezit osvobození některých balkánských národů, a je si jista, že se tyto nestanou exponentem ruské politiky, a tehdy, když uzná za vhodné ovládnout ať již přímo, či svou bezprostřední kontrolou, některou pro ni důležitou část osmanské říše.

Konstantu **Rakouska** (od roku 1867 Rakouska-Uherska) činila snaha za každou cenu znemožnit dominantní ruský vliv a za každou cenu zabránit vytvoření velkého a silného jihoslovanského státu na Balkáně. Takový stát by totiž byl přímou hrozbou stability mnohonárodnostní habsburské říše s početným jihoslovanským obyvatelstvem, které by k němu vzhlíželo, a zároveň také překážkou jejímu šíření na jih, k Egejskému moři.

V politice **Francie** nelze jasnou konstantu stanovit. Od třicátých let 16. století do 80. let 18. století byla, v podstatě jako jediný evropský stát, s osmanskou říší v přátelských vztazích (projevujících se mj. tzv. systémem kapitulací, tedy možností Francie vykonávat exteritoriální právo nad svými občany uvnitř hranic osmanské říše a z toho plynoucích obchodních výhod). V zájmu Francie v tomto období jednoznačně bylo zachování osmanské říše, byť ta otázka vzhledem k její síle tehdy ani nemohla být pokládána. Poté se francouzská politika dělí na dvě koncepce: snahu o zničení či alespoň oslabení říše, po-

kud by z toho mohla mít Francie územní zisky, a úsilí vyvíjené na obranu její celistvosti, když hrozilo nebezpečí, že by se jejím rozpadem mohli obohatit jiní.

Itálie a Německo vstoupily na scénu Východní otázky až v druhé polovině 19. století, resp. těsně před Velkou východní krizí, byť Prusko již před sjednocením Německa do Východní otázky, ale spíše jen zprostředkovaně, tu i tam zasahovalo.

Obecně lze říci, že do 70. let 19. století se velmocenská politika v rámci Východní otázky projevovala spíše jako boj o politický vliv. Poté již tato politika získává imperialistický charakter v podobě snahy o přímé ovládnutí části území osmanské říše, resp. o ovládnutí trhu, surovinových zásob, vývozu kapitálu apod.

Terminologické poznámky

Osmanská říše, Turecko, Porta či Vysoká Porta

Přestože přísně vzato nejsou termíny osmanská říše a Turecko synonymické (a pojem Turecko samotní Osmané nepoužívali a je vlastně výtvozem evropských křesťanských států), jsou ve většině prací, zabývajících se Východní otázkou či dějinami jednotlivých balkánských národů takto využívány a v našich skriptech proto oba termíny také synonymicky zaměňujeme. V případě, že hovoříme o turecké vládě a jejich rozhodnutích, používáme také v evropské diplomacii již od 16. století ustálený název Porta či Vysoká Porta, pocházející od brány do sídla velkého vezíra (tedy vlastně předsedy vlády), nacházející se naproti sultánské rezidence v paláci Topkapı. Termín Porta bývá často považován i za synonymum pro celou osmanskou říši.

Muslim, Turek, Osman

Osmanská říše byla organizována jako teokratická společnost s výsadním postavením islámu, nikoli jako společnost etnická. Nemuslimové se v osmanské říši mohli organizovat v rámci svých vlastních náboženských skupin – tzv. milletů – a volit si své církevní představené. Milletů bylo tolik, kolik bylo i náboženství (mj. pravoslavný, katolický, arménský, židovský, protestantský). Teokratická forma vlády v osmanské říši traktovala své poddané podle toho, kdo je příslušník jakého náboženství, a nikoli podle toho, kdo hovoří jakým jazykem, a to prakticky až do mladoturecké revoluce na počátku 20. století. Mezi muslimy osmanské říše se tak ještě ve druhé polovině 19. století neprojevovalo žádné nacionalistické hnutí. Všichni muslimové, ať již byli Turci či Arabové, Kurdi, Albánci či Slované, byli při sčítáních vedeni pouze jako muslimové. Vědomí většiny sultánových poddaných tak nebylo vytvářeno školou ani armádou, což jsou

dvě klíčové instituce, díky nimž moderní státy propagovaly a protlačovaly svoji národní identitu, ale výhradně náboženskou příslušností. Proto je také těžké v případě muslimů osmanské říše hovořit až do 20. století o národnosti. Etnogeneze Turků byla velmi složitá, neboť tureckých kmenů existovala ve středověku celá řada. Základním etnickým komponentem osmanské říše byli „osmanští Turci“, tedy kmenový substrát, jež kolem sebe sjednotil jeden z tureckých kmenových vůdců Osman koncem 13. století. Výboje jeho, syna Orchana a vnuka Murada pak daly základ osmanskému impériu. V důsledku daně z krve i islamizace, k níž docházelo zejména v prvních staletích existence osmanské říše, se ale původní turecká etnická komponenta vládnoucí vrstvy rozřeďovala srbskou, bulharskou, řeckou, albánskou i jinou krví. Oficiálně se všichni Turci osmanské říše nazývali Osmany, byť původně toto označení souviselo pouze s příslušníky kmene Osmanů, resp. s těmi, kdo tvořili obyvatelstvo prvotního státu Osmanova. Podle pozorování např. cestovatelů z 19. století se etnonymum Turek mezi samotnými příslušníky muslimské privilegované vrstvy používalo zřídka, v podstatě až na třetím místě: sami o sobě hovořili turečtí obyvatelé říše na prvním místě jako o muslimech, na druhém místě jako o Osmanech a teprve na třetím místě jako o Turcích. Pro křesťanské obyvatelstvo nejen osmanské říše ovšem často všechny tyto pojmy splývaly v jeden: v etnonymum „Turek“. Nejen pro Černohorce, Srby i Řeky tak byli např. Slované i Řekové, kteří přijali islám a tvořili privilegovanou vrstvu tamní společnosti, také „Turky“, což místy, v pejorativním významu, přežívá dodnes. „Turecké vojsko“, bojující proti Černohorcům či potlačující srbské povstání v roce 1813 tak vlastně ani nebylo „turecké“, neboť jej z větší části tvořily jednotky slovanských a albánských muslimů. Vznik tureckého nacionalismu a formování moderního tureckého národa byl i v důsledku teokratického charakteru státu oproti křesťanským národům na Balkáně opožděn. Jeho první náznaky vidíme vznikat mezi vzdělanými tureckými intelektuály, označovanými během jejich exilu v západní Evropě za „mladoturky“, teprve v 60. letech 19. století, aby pak svého vrcholu v námi sledovaném období dosáhl během mladoturecké revoluce od roku 1908. V našich skriptech etnonyma Osman a Turek používáme jako synonyma, a v případě, že se jedná o celostátní záležitosti, zahrnujeme do těchto pojmů i muslimské obyvatelstvo neturecké národnosti (ve spojeních typu „turecké vojsko“, „turecká moc“ apod.). V jiných případech se vždy snažíme definovat rozdílnost netureckého od tureckého etnika (muslimští Albánci, bosenský slovanští muslimové apod.).

Slovanské obyvatelstvo

Vyhraněné národní povědomí ale nemělo v mnoha balkánských oblastech ještě v polovině 19. století (a v makedonských krajích až do počátku 20. století) ani křesťanské rolnické obyvatelstvo. V řadě knih nacionálních aktivistů z poslední třetiny 19. století, ať již bulharských, srbských nebo řeckých, je zachyceno jejich zděšení nad tím, že obyvatelé

Makedonie nedokázali odpovědět dokonce ani na otázku, zda jsou Řekové nebo Bulhaři, tedy nad tím, že lingvistické rozdíly mezi natolik vzdálenými filologickými systémy, jako byly místní dialekty řecké a místní dialekty slovanské, byly pro jejich mluvčí naprosto nedůležité (nehledě na tehdy běžnou bilingvnost i vícelingvnost). Na všechny takové a podobné dotazy odpovídali tamní rolníci stejně – my jsme místní pravoslavní křesťané, vysvětlíte nám, co to znamená být Řekem nebo Bulharem? Bylo to jakési přenárodné stadium, vycházející právě z teokratické podstaty osmanské říše, v níž celá staletí lidé nejrůznějšího etnického původu dokázali udělat velké kariéry pouze tím, že přešli z jedné víry na víru druhou. Hovoříme-li proto o obyvatelstvu např. bulharských oblastí na počátku 19. století, používáme většinou pouze termín „slovanské obyvatelstvo“.

Srbsko, Bulharsko, Řecko, Albánie

Po ovládnutí balkánského poloostrova osmanskou říší pochopitelně zmizely hranice dřívějších státních útvarů, přesto o nich v historické paměti zůstávalo povědomí, o čemž svědčí i práce evropských kartografů, kteří s těmito pojmy v 17. či 18. století běžně operovali. Samotní Osmané nazývali evropskou část své říše Rumelií (Rumili). Tu tvořil v prvních dvou stoletích osmanské říše pouze jeden správní okrsek, tzv. beg(j)lerbegluk či elájet (jehož správci se nazývali beglerbegové, později valiové, a měli titul paša), a svým způsobem z ní byl vydělen pouze beglerbelik bosenský. Elájet Rumelie měl až do pádu Budína v roce 1541 sídlo v Sofii, poté vzniklo několik dalších elájetů (Rumelie, Bosna, Budin, Temešvár, Eger, později docházelo ještě k dalšímu dělení na ejalet smederevský neboli bělehradský, janinský, skopský, skadarský, bitoljský). Menší správní jednotky tehdy tvořily sandžaky. Nejmenší jednotkou byly nahie. V čele obce stáli starostové (muchtar, primikjur, kodžabaša). Název provincie Rumelie zanikl v důsledku správních reforem v roce 1864 (později byl znovu obnoven v souvislosti s Berlínským kongresem a dělením nově vzniklého bulharského státu na severní Bulharsko a jižní Východní Rumelii), jež zaváděly nové správní členění říše. Největší jednotku tehdy tvořily vilájety (v čele s valím), následované sandžaky (jejich představený byl nazýván mutessarif), kazami (kaimakam) a nahiami (mudír). V evropské části říše byly zřízeny vilájety drinopolský, dunajský (severní Bulharsko), kosovský, janinský (severní Epir, Albánie), soluňský, bosenský, skadarský a krétský. Později, v souvislosti s Berlínským kongresem, došlo ještě k dalším správním dílčím změnám. Pro naše skripta by bylo neúčelné a pro orientaci složité při výkladu jednotlivých dějů uvádět vilájety, sandžaky či dokonce nahie, v nichž k událostem docházelo, proto, i přes jistou ahistoričnost, používáme názvy oblastí tak, aby byly i v současnosti běžně identifikovatelné – např. jižní Srbsko, severní Makedonie, západní Bulharsko, nebo užíváme také starých historických názvů zemí (Epir, Thesálie, Olténie apod.).

Konstantinopol, Cařihrad, Istanbul

Název hlavního města říše využíváme synonymicky ve všech jeho podobách, původní řecké, slovanské a turecké (převzaté z arabštiny). Město totiž po dobytí osmanskými Turky nebylo nikdy oficiálně přejmenováno, k tomu došlo až po revoluci Mustafy Kemale ve 20. letech 20. století. Pro Řeky tedy Město (Polis) zůstávalo po celou dobu Konstantinopolí, pro balkánské Slovany Cařihradem, Turci mu říkali oficiálně Konstantiniyye, ale často používali arabský název Istanbul, vycházející ostatně z řeckého εις την Πόλιν, což se ve slovanském prostředí zkracovalo jako Stambol či Stambul (jak se město nazývá ve většině epických písní slovanských balkánských národů).

Metody a literatura

Naše skripta o dějích Východní otázky nemají v úmyslu a ani nemohou být vyčerpávajícím kompendiem. Mají sloužit pouze k základní orientaci v historickém vývoji této složité problematiky, která zásadním způsobem ovlivňovala evropské dějiny posledních tří století. Nejsou také žádnou historií jednotlivých balkánských národů, které se společně a často ruku v ruce v 19. století vymaňovaly z osmanské moci, budovaly svoji moderní státnost a stávaly se přitom objektem hrátek evropských mocností. Ty pak krojily jejich hranice tak, že ze spojenců vytvářely zaryté nepřátele, toužící naplnit své národní ideje založené na představách největšího rozsahu svých středověkých říší, či spočívající v úsilí po sjednocení národního korpusu, rozděleného hranicemi do různých státních celků, vždy na úkor toho druhého. Tyto děje jsou ve skriptech pojaty pouze v té šíři, aby poskytly ucelený a smysluplný výklad dějů Východní otázky, kterou se pokoušíme rozebrat jako celek. Některé méně známé události přitom vykládáme zevrubněji, jiné, které by měly být v širším obecnějším povědomí pevněji zakořeněné, přecházíme stručněji. Chronologický tok výkladu je přerušován diskurzí, rozšiřující přehled politických dějů o analýzu některých důležitých dějinných souvislostí. Plánovaný rozsah skript neumožnil popsat Východní otázku od počátků do konce (připustíme-li, že takový existuje). Rozhodli jsme se proto analyzovat první, méně známé období Východní otázky, jež zakončujeme v závěru 60. let 19. století, v nichž doznívaly důsledky Krymské války. Její druhou část, od Velké východní krize k první světové válce, hodláme popsat v druhém díle, k němuž, jak doufáme, bude příležitost.

Předkládaná skripta jsou učební pomůckou, jež pochopitelně nemá ambice originální vědecké práce a proto také, až na řídké výjimky, které si toho vyžadují, nejsou opatřena vědeckým aparátem. Nevycházeli jsme při jejich tvorbě z nového archivního

výzkumu, a pokud jsme přistupovali k originálním pramenům, pak vždy pouze v jejich ediční či jinak zpracované formě (např. *Vostočnyj vopros vo vněšněj politike Rossii. Koněc XIII – načalo XX v.*, Moskva 1978; *Iztočnijat vâpros v diplomatičeski dokumenti spomeni na političeski dejci i material od periodičnija pečat na epochata*, Sofija 1995). Gros skript je založen na sekundární literatuře, ať již české, ať již zahraniční. O Východní otázce bylo napsáno nepřehledné množství literatury a my na tomto místě uvádíme jen tu, z níž jsme zevrubně čerpali, nebo k níž jsme přihlíželi v jednotlivostech.

V českém prostředí se Východní otázkou ze starších badatelů zabývali v rámci svých bádání nestor české balkanistiky Konstantin Jireček (1854–1918),¹ Jaroslav Bidlo (1867–1937), František Hýbl (1875–1929) a dílčím způsobem Lubor Niederle (1865–1944), Josef Šusta (1874–1945) aj., kteří psali o jednotlivých dějích a problémech Východní otázky také rozsáhlá hesla do Ottova slovníku naučného, jehož odstavce v tomto smyslu zůstávají i po století v detailech aktuální. Podstatné jsou práce turkoložky Zdeňky Veselé (1930–1998), zejména první díl jejich *Dějiny novověkého Turecka*, nazvaný *Dějiny osmanské říše od reformy Nizami Ceditu do rozkladu imperia 1918* (Praha 1966). Své významné plody na tomto poli zanechala brněnská balkanistika, založená profesory Josefem Macůrkem a Josefem Kabrdou. Při psaní skript pro nás byly důležitým východiskem učební texty, jež připravili Josef Kabrda, Josef Kolečka a Richard Pražák v roce 1963 pod názvem *Dějiny národů střední a jihovýchodní Evropy v období od Velké francouzské revoluce do roku 1918*, a to jak první díl *1790–1878*, (Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1963), tak díl druhý – *70. léta 19. století – 1918* (tamtéž, 1966). Významným zdrojem při sestavování těchto skript byly také publikace Josefa Kolečky (1924) – studie „*Východní nebo „Balkánská otázka“ v 19. století (do r. 1878. Stanovisko mezinárodního socialistického hnutí*“ (in *Otázky dějin střední a východní Evropy II*, Brno 1975, s. 149–221), „*Východní otázka“ nebo „balkánská otázka“ v letech 1878–1907: stanovisko mezinárodního socialistického hnutí*“ (Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická. 1974–1975, roč. 23–24, č. C 21–22, s. 229–290) a monografie *Balkánská otázka 1908–1914* (Brno 1979). Z nejnovějších prací jsme při psaní přihlíželi zejména k syntézám, vycházejících v edici *Dějiny států* nakladatelství Lidových novin, počínaje nejstarší z nich, nazvanou *Dějiny jihoslovanských zemí* (Praha 1998, 760 s.), přes *Dějiny Řecka* (1998), *Dějiny Bulharska* (2000) a *Dějiny Makedonie* (2003) až po *Dějiny Srbska* (2007) a *Dějiny Albánie* (2008).

Pokud jde o zahraniční literaturu, zásadními pro nás byly publikace, zabývající se Východní otázkou v celku. Hojně jsme proto využívali jedinečnou syntézu řecko-kanadského historika Leftena Stavrianose (1913–2004) *The Balkans since 1453* (první vydání v roce 1958; with an introduction by Traian Stoianovich, New York 2000; také v srbském překladu jako *Balkan posle 1453. godine*, Beograd 2005), práce britského historika

1 O něm více Ivan Dorovský, *Konstantin Jireček – život a dílo*. Brno 1983.

srbského původu Stevana K. Pavlowitche (1933) *A History of the Balkans, 1804–1945* (London and New York 1999, také k dispozici v srbském překladu z roku 2004 [Beograd] jako *Istorija Balkana 1804–1945*), shrnující práci Marka Mazowera (1958) *The Balkans: A Short History* (Weidenfeld and Nicolson Book 2000). Nepostradatelné jsou také do češtiny přeložené dějiny posledních staletí osmanské říše nazvané *Úpadek a pád Osmanské říše*, sepsané Alanem Palmerem (1926) (Praha 1996). K pochopení stereotypního myšlení západní společnosti vůči Balkánu a jeho obyvatelům bezesporu přispívá známé dílo bulharské historičky Marie Todorovové (1949) *Imagining the Balkans* (Oxford 1997). Z německy psané literatury lze pro další studium doporučit mj. dílo Edgara Hösche (1935) *Geschichte der Balkanländer. Von der Frühzeit bis zur Gegenwart* (München 1995). Mimořádně důležitá pro nás byla jedinečná přehledová publikace staršího srbského historika Vasilja Popoviće (1887–1941) *Istočno pitanje. Istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlike carevine u Levantu i na Balkanu* (Beograd, 1928, ve vydání z roku 1966), hojně jsme čerpali z práce Čedomira Popova (1936–2012) *Istočno pitanje i Srpska revolucija 1804–1918* (Beograd 2008), mnohé sporné momenty nám pomohla objasnit také monografie bulharského autora Krästo Mančeva (1926) vydaná pod názvem *Istorija na nacionalnija väpros na Balkanite* (Sofia 2008).